

УДК 94(075.8): 33899(091)

## ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ВІЛЬНОНАЙМАНОЇ ПРАЦІ В УКРАЇНІ (ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКА ПИТАННЯ)

## THE ORIGINS OF THE CIVILIAN LABOR MARKET FORMATION IN UKRAINE (THEORY AND PRACTICE ISSUES)

**Олександр Іванович ГУРЖІЙ**

*доктор історичних наук, професор,  
головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу  
Інституту історії України НАН України*

**Oleksandr I. GURZHIY**

*Doctor of Historical Sciences, professor, Senior Researcher of the Ukrainian History of the Middle Ages and Early Modern History of the Institute of Ukrainian National Academy of Sciences of Ukraine*

*Анотація. У статті на основі значної кількості першоджерел і статистичних даних здійснена спроба висвітлення однієї з найбільш дискусійних науково-теоретичних проблем в історіографії – витоків формування національного ринку вільнонайманої праці. Широке узагальнення та конкретні порівняння дозволили авторові розглянути українські тенденції розвитку процесу на тлі компонентів Російської держави та Західноєвропейських країн другої половини XVII-XVIII ст.*

*Summary. In this paper, based on a large number of primary sources and statistics it is made an attempt to light one of the most controversial scientific and theoretical problems in the historiography - the origins of the national market of civilian labor. Broad generalizations and specific comparisons have allowed the author to consider the Ukrainian development trends on basis of the components of the Russian state and the Western countries in the second half of the XVII-XVIII-th centuries.*

**Ключові слова:** наймана праця, «продавці робочої сили», ринок праці.  
**Key words:** hired labor, «sellers of labor force», labor market.

**Постановка проблеми.** Проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутності) за ранньомодерної доби і донині залишається однією з найменш досліджених у вітчизняній історіографії (не маємо на увазі побіжні описи в працях істориків поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби її з'ясування на «чисто науковому рівні» слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітке визначення цього поняття фактично відсутнє, не кажучи вже про виразно хронологічно позначені витoki та етапи розвитку такого явища в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої

теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для того часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званій період князівської роздробленості. Згідно з виявленими ним документальними свідченнями, часто траплялися випадки, коли збіднілі люди, зокрема «половники», змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук, вже в XV ст. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж «брата-селянина» [3, с. 680].

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії «Очерки истории СССР. XVII в.» (М., 1955) тенденцію зростання ринку робочої сили простежують вже стосовно першої

половини зазначеного століття, коли з'явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовують і спеціальний термін – «продавці робочої сили» [14, с.104–110]. В «Очерках истории СССР. Вторая половина XVIII в.» (М., 1956) автори вже в окрему групу виділили «капіталістичних селян», які володіли значними наділами землі та промисловими підприємствами, а також використовували наймитів.

Про наявність батраків, як масове явище середини XVII ст., писав О. Преображенський і вже відтоді виводив процес формування ринка праці [19, с. 39]. І хоча свої положення вчений обґрунтував на підставі аналізу селянського господарства Уралу, наявність такого факту зафіксували деякі тогочасні законодавчі акти й стосовно всієї Російської держави, зокрема «Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича» 1649 р.: «...Будет чьи крестьяне и бобыли учнут у кого наймыватися в работу, и тем крестьяном и бобылем у всяких чинов людей наймыватися в работу, по записям и без записей повольно». При цьому наказувалося, щоб «тем людем, у кого они в работу наймутся, жилых и ссудных записей и служилых кабал на них не имать и ни чем их себе не крепить, и как от них те наймиты отработаются, и им отпущать их от себя безо всякого задержания» [26, с. 137].

А в 1697 р., тобто тоді, коли значна частина українських земель вже входила до складу Російської держави, побачив світ царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і вотчинників, «а наймыватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобылей» [20, с. 426].

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали «козаками» [24, с. 638–639, 717]. Схоже зазначав і А. Шапіро: мовляв, селяни-відходники «жили в козаках», працювали по найму в селах, зокрема пасли худобу [27, с. 34, 35].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** За радянської доби своєрідного «піку» в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту – невід'ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретно історичному контексті) було досягнуто в 50-х – на початку 60-х років, особливо в ході всесоюзної дискусії про так звані «висхідну» й «низхідну» стадії феодалізму. Насамперед, маємо на увазі праці вчених Росії Курмачової М.,

Преображенського О., Тихонова Ю., Бакланової Н., Індової О., Заозерської О., Валкіної І., Булігіна І., Дракохруста Є., Панкратової А., Рубинштейна М. та багатьох інших. Правда, чи не першим з цього приводу «на світовому рівні» виступив Дружинін М., оголосивши свою програмну доповідь під назвою «Генизис капіталізму в Росії» на X Міжнародному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.) [6, с. 189–216]. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці Введенський А., Голобоцький В., Гуржій І., Компан О., Ткаченко М. та деякі інші.

Не станемо зосереджуватись на ретельному тлумаченні окремих поглядів названих авторів, а лише окреслимо основні позиції, які сформувалися у 50–60-х роках. Одну з них – найбільш поширену – чітко репрезентувала А. Панкратова, головні положення якої звелись до такого: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; у XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин у початковий період переходу від феодалізму до капіталізму ще не перетворюється в найманого робочого, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. [16, с. 200–215; 17, с. 205–213].

За Панкратовою А. ринок робочої сили не міг утворитися раніше через те, що наймити спочатку були більш вільними, але не мали «осілості». Як тільки вони десь переходили на постійне місце проживання, то неминуче втрачали свою «вільність», перетворюючись при цьому на феодально залежних людей. Саме так, а не інакше кріпосницьке жорно в XVII ст. троцило і перемелювало зародки найманої праці, які існували в надрах феодального суспільства. Лише під кінець цього століття ситуація в країні настільки змінилась, що далі існування «наймитів без кріпості» стало досить проблематичним як в економічному, так і правовому плані, – твердила вчена. Особливо помітно на такий процес вплинули заходи Петра I проти маси «гулящих» осіб. При цьому «наймитство» зменшувалося за рахунок вільних робітників, зокрема селян-відхідників [16, с. 205–213].

З нею у відверту полеміку вступив Степанов І., який вважав що «вільнонайманий селян-оброчник на ринку найманої праці з'явився не в кінці XVII ст., а раніше» [25, с. 101].

Одночасно з Панкратовою А. про формування ринку робочої сили в Російській імперії XVIII ставив питання і Рубинштейн М. [23].

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася «відшукати» витoki капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, Голобуцький В. у козацьких промислах чи «відходництві» XVI – першої половини XVII ст. [2]. За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим же вчений ніби відійшов від «класичного» лєнінського вчення про початок «нового», тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст. [7, с. 106].

Поршнев Б. функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби взагалі поставив під сумнів [18, с. 130].

У наступні декілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце і оцінку на сторінках рукопису дисертації й монографії Борисенка В. [1].

Втім колектив авторів узагальнюючої праці «Историография истории Украинской ССР» 1986 р. констатував: «Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв'язок їх з ремеслом, промислами та ін.» [7, с.106]. У кінці ж 90-х і на початку XXI ст. до нього на теоретико-методологічному рівні звертався Реєнт О. [21, с. 3–22; 22, с. 256].

**Обґрунтування отриманих наукових результатів.** На наш погляд, було б не зовсім правильно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема в цеховому виробництві від підмайстрів, хоча ті й нерідко зарплату отримували грошима. Далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. У конкретному випадку підмайстри, зазвичай, не продавали свої послуги на «ринку робочої сили», а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові суспільно-економічні явища. – Це, з одного боку, а з іншого, – не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто «марксистські історики», тільки «наси́льством», невідомо звідки увірвавшогося в «безпорадні долі» безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та «професійний обман» (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз'яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема «наси́льство», як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише

засвідчує ту чи ту закономірність процесу, його виражену «економічну спроможність». Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини XVII – першої половини XVIII ст. і в Південній Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. проходили фактично без застосування насильства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення людно́сті з Правобережжя на Лівобережжя, після так званого Прутського походу 1711 р. за прямим наказом Петра I, слід вважати виключенням з «правил». До того ж в економічному сенсі воно не принесло якихось кардинальних якісних змін.

Щоправда факт відходу людей може призвести до певного «порушення» status quo в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб сидіти на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розвивають налагоджену систему зв'язків. У зв'язку з цим, безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, де б вони знову могли набути нову власність – можливість продавати робочу силу, тобто перетворити її на «постійний товар». Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального введення господарства, а про принципові якісні зміни. Їх суть полягала, насамперед, у зовсім іншому характері власності – не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної та ранньомодерної історії констатують факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського господарства, так і промисловості «за натуру». На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім, суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не «харчі», а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи тих оброків, податків тощо. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба, насамперед, не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця – посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно

особливого товару – робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. У «чистому вигляді» робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиєїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку – від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, насамперед, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодалізму нерозривно поширювалася і на працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнєв: «Практично сумірнюючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент («справедливу ціну»), безпосередні виробники привчалися виражати в ціні кількість вкладеного в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця («наймити») була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації «справедливих цін» [18, с. 147]. До якісно «нової виробничої сили» він зараховував тільки «вмільців найвищого рівня виробництва», аж ніяк не дрібного. За ним, у «мануфактурний період», ядром робітничого класу, що почав формуватися, були добре навчені та майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на волоцюг і жебраків, а не «батьків» пролетаріату в сучасному трактуванні слова. Поповнювали кадри мануфактурного предпролетаріату переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях «домашньої промисловості» (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо не навчених осіб слід вважати як не типове явище для мануфактури) [18, с. 157].

При цьому слід пам'ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала «притулком» для селян, яких не приймали цехи і де досить погано оплачували їхню працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед зазначити таке. Однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що

тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища були в тогочасних Гетьманщині й Російській державі загалом. Причому модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство «згори» чи потреби економіки «знизу»), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Як яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, яка в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. – офіційно (законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних «панів» все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії – феодально) залежними посполитими (у російських вельмож – «холопами»). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах «діди́ча»-можновладця. Часто-густо, «відходячи» в найближче місто для заробітку, щоб сплатити господарю оброк, селянин перетворювався на тимчасового, а той постійного, найманця – провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зубожілість безпосередніх «власників робочих рук», з іншого – потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям «справжнього власника», чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати «елементарного» податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.». Згідно з ними, дещо специфічну частину населення становили 18 осіб, які існували за рахунок праці за наймом («питались заробтками по людях»). Їх господарства були доволі убогі: п'ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж – або сараї, де мешкали власне хазяїни, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі [13, с. 152]. Тобто, йдеться не про «традиційне» відходництво

в місто за додатковим заробітком, а про наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом у своїх же односельчан, хоча при цьому до кінця не розірвала зв'язок із землеробством.

Уже в другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпустив батрака, то, зазвичай, мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацьовував навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платні.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися насамперед не в селі, а в місті – у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в галузі землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт, що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо їх, у міських околицях. При цьому давно впорядкований цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні передумови базувалися власне в містах: що більше заселених і розвинутих, то яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали кількісні показники (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю (оплати за її користування), яка практично належала «справжньому» власнику (чи то державі, чи то окремому «дідучу»), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно «вільно» працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

У зв'язку з цим, цікавою є історія з так званими вільними військовими маєтностями

в Гетьманщині й Слобожанщині. Земля в них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше «свободи» для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш спроможні козаки. Втім усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах і доволі консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності – фактично феномен в історичній практиці – припинили своє існування [4, с. 25–36, 53–70, 92–96].

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території українських регіонів водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих «маститих» можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це «дійство» в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей. Взагалі за козацтвом слід визнати більше «сміливості» й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж давався ознаки «військовий характер» взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так же, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином «оформлені» кордонами території метрополій достатньо заселені й господарчо освоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім «Диким полем» на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом'якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи «традиційні» суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний

процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і, насамперед, від землі. В аспекті наслідків, це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринка робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок «мануфактурного періоду» вже було фактично забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. У зв'язку з цим, державна влада й заможні «господарі», зокрема і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до «хронології» означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Гетьманщині й Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. – у ході та наслідків Національної революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільного, принаймні юридично, козацтва. Таким чином, відтоді почався не лише «новий період», а й «інша історія» соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацько-селянським повстанням приходять «справжні» війни, які, в певному розумінні, «революційно» впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст. у Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися «мануфактурні періоди» на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII – перша половина XIX ст. і XVI–XVIII ст. Тобто «там» майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонування українських мануфактур владно впливали порівняна малочисельність працівників і їх недовготривалість існування. Пропрацювавши всього декілька років, більшість з них зникала назавжди. Лише окремі з них після «перерви» відновлювали свою діяльність. Таким чином розпорозувалися підготовлені кадри і набиралися

нові працівники. «Старі» ж поверталися в сільське господарство, або ж «освоювали» інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно, що для України, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст. [8, с. 7]. Бо до того, зокрема в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній [16]. «Мануфактурний період» завершився промисловим переворотом і цей тип підприємств витіснила фабрика.

Після завершення Національної революції в Україні певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних «українних» земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII–XVIII ст. особливо активно поселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив'язані до одного місця проживання й «необтяжені» власним землеробством, отримували загальну назву «гулящі люди». З таких територій, які мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, «гулящі» досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, відповідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства – робітника. Втім, їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід вважати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. «Гулящими робітниками», як правило, ставали «вільні молодики», котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаювалися сім'ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. Через всілякі суб'єктивні чи об'єктивні обставини вони згодом поповнювали ряди «тяглих», «служилих» або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно «звільнених» представників «нижніх» верств і прошарків. Таким чином відбувся своєрідний «соціальний обіг» різних груп населення країни по колу.

Тим не менш, справжній «перелом» у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст. і він був пов'язаний з призупиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям

купувати селян до заводів [12, с. 966; 11, с. 47–48]. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм, все більше обмежувались унаслідок постійного всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятих у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підготовки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його «заводу», то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, який на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) найімовірніше підсобного сезонного батрака, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в «постійний капітал», причому часто не звертаючи уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, зокрема й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. У деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки вже до XVII ст. виробляли продукцію, розраховану на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а, місцями, навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. У період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, «посаджених» на оброк, за необхідністю розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же «побратимів» і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином, у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на «сільського буржуа».

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік не рідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський «мир» досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбудовування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовували найманих працівників під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожний окремий факт застосування найму вважати прикладом чи показником «проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування» на селі. Наймання одного-двох захребетників чи козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому господарства посполитих з наявними в ньому 4-5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадується співглядчі угоди з «ряду». Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у XIX ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем [5, с. 14].

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у вигляді натур, так і грошовому еквіваленті, а також «змішаною». З огляду виконавця трудових зобов'язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з «діловою порою», коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині XVII ст. мішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це, зокрема, видно при наймі київських і ніжинських «майстрових людей» [10, с. 102; 9, с. 226].

Проте, зрозуміло, не всі з них могли «сидіти на місці» й очікувати. Нестатки штовхали їх

на прийняття прискореного, часто економічно не вигідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходили до остаточного зубожіння. Прагнення стримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлявся тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов наймач і наймит обговорювали питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи обсягу робіт. Це, як правило, діялося в разі недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, зазвичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпаним.

Більшість посполитих поєднували ведення власного землеробства з найманою працею «на стороні». При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50% дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст – промислових центрів (Київ, Чернігів і т. д.). У них посполиті, які залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та «відходники».

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив украй повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то насамперед слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці. Разом з тим, вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була досить слабо пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою із замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, зокрема й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес

сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачити «господар» об'єкту.

Особливим попитом в Україні користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою [9, с. 228].

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовували в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової тощо справ, які працювали на «заводах» за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило.

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина.

Слід констатувати: в промислах найману працю застосовували в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була «залежна» від своїх землевласників (держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за «нового періоду»? З цього приводу О. Компан висловила категорично: мовляв, оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку [9, с. 372]. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, їх генеза проходила в умовах розвитку тільки «єдиного загальноросійського ринку» (один процес по всій території Російської держави – імперії). Коли так, то це повністю відкидає факт створення й існування Української держави, хай і територіально досить обмеженої, в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії до 60-х років XVIII ст.



**Висновки.** Насамперед, спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, це сфера обігу та купівлі – продажу робочої сили за наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому районі, втративши безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлених засобів виробництва, які мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовують у процесі створення матеріальних благ. Якісними критеріями ринку є рівень особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником – фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває у зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, насамперед, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорозжя.

#### *Список використаних джерел*

1. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. — К., 1986. — 262 с.

2. Голобуцкий В. А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации / В. А. Голобуцкий // Вопросы истории, 1959. — № 9.

3. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. / Б. Д. Греков. — М.—Л., 1946.

4. Гуржій О. Податне населення України в XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики / О. Гуржій. — Черкаси, 2009. — 296 с.

5. Дистерло Р. О. О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по

Навіть складності політичного характеру, зокрема на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посилення зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а, отже, і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій «на пряму» царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим же збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем як найманий робітник у промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай зтяжненого характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово знову витіснили кріпаки). Вузькі рамки ринку праці, загалом по Російській державі, царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики - насильно приписати державних селян до «заводів».

обычному праву России / О. Р. Дистерло // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1886. — Кн. 4.

6. Дружинин Н. М. Генезис капитализма в России / Н. М. Дружинин // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. — М., 1956.

7. Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — 555 с.

8. Кафенгауз Б. Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма в России / Б. Б. Кафенгауз // Вопросы генезиса капитализма в России. Сб. статей. — Ленинград, 1960.

9. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. — 388 с.
10. НБУВ. — IP. — Ф. 2. — № 14817-14897.
11. Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. — Т. XVI. — № 11638.
12. О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. — Т. XV. — № 11490.
13. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. — К., 1931.
14. Очерки истории СССР. XVIII в. — М., 1955.
15. Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в. — М., 1956.
16. Панкратова А. М. Наймиты на Руси в XVII в. / А. М. Панкратова // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей. — М., 1952.
17. Панкратова А. М. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму / А. М. Панкратова // Вопросы истории, 1953. — № 9.
18. Поршнев Б. Д. Феодализм и народные массы / Б. Д. Поршнев. — Москва, 1964.
19. Преображенский А. А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII – начале XVIII вв. / А. А. Преображенский // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.). Сб. статей. — М., 1958.
20. ПСЗРИ. — Т. 3. — № 1614.
21. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн., 1999. — № 3.
22. Реєнт О. П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. — К., 2005. — 256 с.
23. Рубинштейн Н. Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. / Н. Л. Рубинштейн // Вопросы истории, 1952. — № 2.
24. Русская историческая библиотека (РИБ). — СПб., 1894. — Т. 14.
25. Степанов И. В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) / И. В. Степанов // Вопросы генезиса капитализма в России. — Ленинград, 1960.
26. Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — Гл. XI. - С. 32.
27. Шапиро А. Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время / А. Л. Шапиро // Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. М. Н. Покровского. Ист. ф-т. — Ленинград, 1940. — Т. V. — Вып. 1.